

**АФІНСЬКЕ ПРАВОСУДДЯ У ЗАХІДНІЙ ІСТОРІКО-ПРАВОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ
КІНЦЯ ХІХ СТ. – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.****ATHENIAN JUSTICE IN WESTERN HISTORICAL AND LEGAL LITERATURE
OF THE END OF THE XIX CENTURY – FIRST HALF OF THE XX CENTURY****Мерзляков К.С.,***аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Стаття присвячена дослідженню питань афінського правосуддя у західній історіографії кінця ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. Автор аналізує погляди західноєвропейських антикознавців цього періоду на афінську судову систему.

Ключові слова: Стародавні Афіни, афінське правосуддя, німецька історіографія, англо-американська історіографія, французька історіографія.

Статья посвящена исследованию вопросов афинского правосудия в западной историографии конца XIX в. – первой половины XX в. Автор анализирует взгляды западноевропейских антиковедов этого периода на афинскую судебную систему.

Ключевые слова: Древние Афины, афинское правосудие, немецкая историография, англо-американская историография, французская историография.

The article investigates the issues of Athenian justice in Western historiography in the end of the XIX century – first half of the XX century. The author analyzes the views of Western ancient researchers of this period on the Athenian judicial system.

Key words: Ancient Athens, Athenian justice, German historiography, Anglo-American historiography, French historiography.

Актуальність теми. До сьогодні питання, що присвячені афінському правосуддю, в українській історіографії, на нашу думку, майже не досліджувалися. У працях загального характеру та наукових статтях українських вчених містяться, як правило, загальні огляди на цю тематику. Водночас тема афінського правосуддя у західній історіографії, починаючи з кінця ХІХ ст., була й залишається однією з провідних та найбільш активно розроблюваних. Опублікування повного тексту аристотелівської «Афінської політії» у 1891 р. стало потужним стимулом для дослідження проблем афінського правосуддя, спричинивши справжній переворот у цій сфері, внаслідок якого більшість наукових праць на цю тематику, які вийшли до 1891 р., одразу виявилися застарілими.

В українській історіографії на відміну від російської практично відсутні дослідження, присвячені історіографічній та джерелознавчій проблематиці питань афінського правосуддя. Характеристика окремих праць західних істориків кінця ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. на тему афінського судочинства представлена у загальних працях російських істориків В.П. Бузескула «Вступ до історії Греції» [1], В.І. Кузищина «Історіографія античної історії» [2], В.С. Сергєєва «Історія Стародавньої Греції» [3], а також у дисертації Т.В. Кудрявцевої «Народний суд й афінська демократія» [4]. Заслужують на увагу також праці західних істориків Дж. Т. Робертса «Афіни під судом: Антидемократична традиція в західній думці» [5] та А. Льянері «Західний час давньої історії: історіографічні зустрічі з грецьким та римським минулим» [6].

Мета цієї статті – здійснити загальний огляд основних праць західних істориків і правознавців, присвячених афінському правосуддю, та проаналізувати погляди цих вчених на афінську судову систему.

Виклад основного матеріалу. Провідна роль у дослідженні афінського правосуддя в західній історіографії кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., як і раніше, належала німецькій класичній філології, однак починаючи з 1918 р. німецька історична наука переживає складні часи, зумовлені недостатнім фінансуванням освітньо-наукових установ, скороченням штату науково-педагогічних працівників внаслідок економічних труднощів, спричинених поразкою у Першій світовій війні. Це призводить до різкого скорочення наукових досліджень, присвячених як афінській демократії

в цілому, так й афінському правосуддю зокрема, внаслідок чого німецька наука втратила своє провідне становище, поступившись місцем представникам англо-американської та французької історичної науки [2, с. 208]. З-поміж великих спеціалізованих наукових праць німецьких істориків післявоєнного періоду хіба що можна відзначити монографію Гільдебрехта Гоммеля «Гелієя» [7].

Однією з головних тенденцій кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. було об'єднання англійської та американської шкіл антикознавства: між США та Великою Британією постійно відбувався обмін науковими кадрами, створювалися силими вчених тієї й іншої країни історичні колективні праці, взаємодіяли видавництва [2, с. 188]. Важливе місце в англо-американській історіографії займала школа грецького права, яка згуртувала навколо себе таких вчених, як Роберт Дж. Боннер, Гертруда Сміт, Джон Оскар Лофберг, Джордж М. Калхун, Уільям Фергюсон та Х. Грант Робертсон.

Серед значної частини представників німецької історіографії кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. склалося негативне відношення до ефективності роботи афінської судової системи. Гостра критика афінського правосуддя в цілому та інституту народного суду зокрема зустрічається в працях німецьких істориків Юліуса Шварца, Карла Беллоха, Роберта Пельмана та ін. У праці «Грецька історія» («Griechische Geschichte») [8] Карл Беллох відзначав, що одним з ключових недоліків у роботі афінського народного суду була юридична некомпетентність народних суддів, які, знаходячись під значним впливом промов захисту та обвинувачення, вирішували справи на основі власних уявлень про справедливість та симпатій чи антипатій до однієї зі сторін. Однак найгірше зло, на думку дослідника, полягало не в цьому, а в тому, що потреба у покритті дефіциту державного бюджету, з якого оплачувалася праця народних суддів, сприяла виникненню системи фальшивих доносів за політичними мотивами, суб'єктом переслідування за якими майже завжди були багаті громадяни [8, с. 19–20]. Засудження за вище зазначеними доносами завжди завершувалося конфіскацією майна винних на користь держави, таким чином, надаючи можливість останній забезпечувати у повному обсязі виплату винагороди суддям. На аналогічні вади афінського правосуддя звертав увагу й Роберт Пельман у своїй праці «Грецька історія та джерелознавство» (Griechische Geschichte und Quellenkunde)

[9, с. 277–278]. Дослідник зауважує, що в класичну епоху усе популярніше ставав заклик «запускайте сміливо руки в ті кишені, в яких що-небудь є», а загальне право голосу перетворилося в руках наділеної цим правом більшості в засіб соціальної боротьби проти меншості, воно стало соціально-демократичною зброєю проти соціально-аристократичного устрою господарського життя [9, с. 278].

На відміну від Юліуса Шварца, Карла Белоха, Роберта Пельмана та інших реакційних істориків помірковану позицію займав Георг Бузольт – видатний представник німецької класичної філології кінця XIX – початку XX ст., авторству якого належить одна з основних праць на тему державного устрою давньогрецьких полісів у цілому та афінського правосуддя, зокрема «Грецькі правові та державні старожитності» (*Die griechischen Staats- und Rechtsalterthümer*) [10], що входила до 4-го тому великої колекції з класичної філології Івана Мюллера *Handbuch der Altertumswissenschaft*. За своїм значенням для вивчення історії Стародавньої Греції, на думку В.І. Кузицина, працю Г. Бузольта можна порівняти хіба що з тим, що представляло собою дослідження «Римське державне право» Т. Моммзена для історії Риму [2, с. 147]. Ця праця на відміну від подібного дослідження «Грецькі державні старожитності» [11] іншого німецького дослідника Густава Гілберта відрізняється систематичністю, точністю й обґрунтованістю, а також самостійною обробкою епіграфічних даних [1, с. 442]. Основне місце у праці Г. Бузольта приділено вивченню державного устрою Стародавніх Афін, зокрема, автором простежено основні етапи його еволюції. Окремий підрозділ «Грецьких правових та державних старожитностей» також присвячено й афінському судочинству.

Одним із провідних напрямів досліджень німецької та англо-американської історіографії кінця XIX ст. – початку XX ст. у галузі афінського правосуддя було вивчення доказів. Серед праць на цю тематику у першу чергу слід відзначити монографії «Свідки в афінському праві» [12] швейцарського історика Ернеста Лайзі та «Докази в афінських судах» [13] американського антикознавця Роберта Боннера, який одночасно мав освіту як історика, так і правознавця. Основною рисою цих двох праць, на думку У.А. Голігера, є те, що дослідники прагнули зробити компаративний аналіз окремих доказів, що застосовувалися в афінському судовому процесі, з сучасними їм системами доказів [14, с. 146]. Автори також прагнули здійснити аналіз правових конструкцій, що застосовувалися в афінському судовому процесі, однак не мали сучасних їм відповідників.

Монографія Лайзі, присвячена вивченню показів свідків як доказів, поділяється на дві великі частини. У першій частині «Свідчення як докази» розглядається питання про те, хто може і хто не може виступати як свідок у судовій справі, питання допустимості свідчень, визначаються випадки правомірної відмови від надання свідчень та підстави для притягнення до відповідальності за надання неправдивих свідчень, дається характеристика заходів впливу на свідків з метою зобов'язати їх надати відповідні покази в справі, а також аналізується процедура надання свідчень. Друга частина *Solemnitätszeuge* присвячена дослідженню особливої категорії свідків – *solemnitätszeuge*. Під терміном *solemnitätszeuge* Лайзі розумів свідків, які залучалися у разі потреби для засвідчення факту будь-якої юридично значущої дії (наприклад, правочину або процесуальної дії) [12, с. 142].

Якщо перша з вище зазначених праць зосереджена на всебічному дослідженні лише одного із різновидів судових доказів – показів свідків, то в іншій праці аналізується увесь комплекс доказів, які застосовувалися в праві Стародавніх Афін: письмові докази, покази свідків, присяги, свідчення рабів під катуванням, експертних свідчень тощо. Роберт Боннер у праці «Докази в афінських судах» також доводить факти застосування речових доказів в

афінському судовому процесі. Окремо автор розглядає процедуру подання, розгляду та оцінки судових доказів.

Серед інших праць Роберта Боннера, присвячених афінському правосуддю, заслуговує на увагу монографія «Юристи та сторони судового процесу в Стародавніх Афінах» [15], у якій описуються окремі сторони діяльності афінських судів та учасників судового процесу. Низка глав монографії присвячено процедурі розгляду судових справ та тактиці й технічним моментам афінського судового процесу, а також характеристиці афінських судових інституцій. В останній главі автор робить короткий огляд окремих резонансних судових процесів, зокрема, процесу над Сократом, а також аналізує пародію Аристофана на афінський судовий процес, зображену в творі «Оси». Аналізуючи працю «Юристи та сторони судового процесу в Стародавніх Афінах» у своїх оглядах, Е. Кліфтон та А. Беллінгер відзначали, що основна мета написання праці Робертом Боннером полягала не стільки в теоретичному осмисленні з нових позицій існуючих дискусійних питань, скільки в узагальненні існуючої інформації з питань афінського судочинства [16, с. 474; 17, с. 19]. Книга «Юристи та сторони судового процесу в Стародавніх Афінах» складається з 11 глав, більшість з яких присвячена дослідженню трьох професійних груп афінського суспільства: сикофантів, логографів та ораторів. Як слушно зауважив Е. Ліндсей, будь-яку з зазначених груп афінського суспільства у жодному разі не можна віднести до категорії юристів. Їх слід розглядати лише як людей, що володіли певними юридичними знаннями та представляли собою попередників професійних юристів [18, с. 436].

Робертом Боннером у співавторстві з Гертрудою Сміт, своєю ученицею, також створена фундаментальна праця «Судочинство від Гомера до Аристотеля» [19; 20] у двох томах, в основу якої було покладено окремі положення більш ранніх праць авторів, зокрема, положення дисертації Гертруди Сміт «Судочинство від Гесіода до Солона» [21]. «Судочинство від Гомера до Аристотеля» залишається однією з найбільших спеціалізованих праць, присвячених афінському суду та судочинству, яка не втратила своєї актуальності й сьогодні. Незважаючи на свій значний обсяг, дослідження Боннера та Сміт, на думку Гаррі Хубелла, не охопило увесь масив афінської правової практики, а лише зосередилося на детальному та повному вивченні найбільш важливих проблем афінського правосуддя [22, с. 240].

У першому томі цієї праці, який вийшов у 1930 р., за винятком Глав I та III, розглядається еволюція афінської судової системи від стародавніх часів до доби Аристотеля. Глава I праці «Судочинство від Гомера до Аристотеля», яка має назву «Героїчна епоха», представляє собою загальний огляд уявлень греків про суд та судочинство в добу Гомера та Гесіода, а Глава III «Законодавці» цієї ж праці присвячена першим давньогрецьким законодавцям та законодавчим пам'яткам створеним ними. У другому томі «Судочинства від Гомера до Аристотеля», який вийшов друком у 1938 р. та складається з 11 глав, досліджується безпосередньо сама процедура розгляду справ в афінському суді, а також надається характеристика учасникам судового процесу. Окремі глави роботи присвячені розгляду питання спеціальних позовів (скарг) в афінському судочинстві та характеристиці окремих видів судових доказів таких, як покази свідків та присяги. В останній главі «Оцінка афінського правосуддя» наводяться основні погляди як античних авторів, так і сучасників Роберта Боннера та Гертруди Сміт на ефективність афінської судової системи, а також надається позитивна оцінка афінського правосуддя з урахуванням усіх його переваг та недоліків власне самими авторами.

Не менш важливе значення для вивчення спеціалізованих проблем афінського правосуддя мало дисертаційне дослідження «Сикофанство в Стародавніх Афінах» [23] ще одного учня Роберта Боннера – Джона Оскара Лоф-

берга. Предметом дослідження дисертації Лофберга, як випливає з назви, є сикофанти та сикофанство як явище в Стародавніх Афінах. У чотирьох главах, які складають основу дослідження, розглядаються питання еволюції сикофанства в Стародавніх Афінах й генези терміну «сикофант», діяльності й методів сикофантів та надається характеристика деяких відомих афінських сикофантів (наприклад, Агората, Каллімаха, Аристогітона та Теокріна), а також аналізуються засоби, спрямовані на боротьбу з афінським сикофанством.

Питання розмежування підсудності справ у рамках Делоського союзу між Афінами та іншими членами цього союзу розглядалися у трактаті «Судочинство в Афінській імперії» [24] Хартлі Гранта Робертсона – іншого учня Роберта Боннера. Автор формулює загальні принципи розподілу цивільних справ та кримінальних і політичних справ між судами Стародавніх Афін та судами їх союзників. Робертсон відзначає, що афіняни встановили потужний судовий контроль над своїми союзниками, який передбачав передачу важливих судових справ виключно афінським судовим інституціям, навіть без попереднього розгляду цих справ у місцевих судах, суттєво обмежуючи таким чином судову юрисдикцію інших членів Делоського союзу [24, с. 76]. Такий стан речей, безумовно, не влаштував союзників та викликав відцентровані тенденції в рамках союзу. При аналізі праці Робертсона впадає у вічі, що автор, як і всі його попередники в цьому напрямку, як слушно зауважує М. Кері, в основному балансує на межі ймовірностей у своїх висновках [25, с. 131]. При цьому дослідник іноді використовує досить сумнівні за своєю цінністю історичні джерела [25, с. 131]. Водночас, на нашу думку, твердження російського вченого А. Е. Паршикова про те, що праця Робертсона вийшла зовсім невдалою, не є обґрунтованим [26, с. 57].

Цілий спектр проблем у сфері афінського правосуддя перебували в центрі уваги іншого представника школи грецького права Р. Боннера – англійського історика Джорджа Міллера Калхуна. Питання походження та історії політичних об'єднань й об'єднань у судовому процесі Стародавніх Афін розглядаються у дисертації «Афінські клуби в політиці та судовому процесі» [27], що складається з чотирьох глав. Окрему коротку главу цієї дисертації Калхун також присвячує вивченню розвитку вище зазначених об'єднань, їхніх соціальних й політичних функцій, основних засад організації й функціонування, а також визначає підстави набуття та припинення членства у цих об'єднаннях. Серед праць Калхуна слід відзначити монографію «Розвиток кримінального права у Стародавній Греції» [28], в главі «Спеціальні форми кримінальної дії в аттичному праві» якої досліджуються види кримінальних позовів (скарги) у Стародавніх Афінах. При цьому особливу увагу автор звертає саме на спеціальні види кримінальних позовів. Засади функціонування гелієї в класичний період та особливості правосвідомості афінських дикастів розглядалися у монографії «Вступ до грецької правової науки» [29], виданій у 1944 р. вже після смерті дослідника.

Серед праць інших англійських істориків також заслуговує на увагу трьохтомне дослідження Елвіна Еббота «Історія Греції» (1888–1900), особливо 2-й том цієї праці [30]. На відміну від свого співвітчизника Джорджа Грота Еббот не був настільки палким прихильником афінської демократії. Водночас чужими були й для нього погляди У. Мітфорда, К. Белоха, Р. Пельмана та інших реакційних істориків. Його позицію можна назвати радше нейтральною, що яскраво простежується при оцінці реформи Ефіальта та демократичних перетворень Перикла. Так, дослідник вважає обмеження влади корумпованого ареопагу було необхідним, але не у такий спосіб, як це було зроблено Ефіальтом, а шляхом перебудови цього судового органу [30, с. 396]. На думку Еббота, подальший хід афінської історії демонструє, що після падіння ареопагу сер-

йозного контролю за діяльністю народних зборів та його керівників не було, внаслідок чого «доля держави залежала від особистих якостей провідних державних діячів» [30, с. 397]. Аналізуючи реформи Перикла, Еббот вважає, що уведення містофорії ознаменувало знаменне початок крайньої демократії в Афінах та мало згубні наслідки для Афін, перетворивши їх у місто сутяжників, де «кожна особа сама собі адвокат» [30, с. 403, с. 405]. Водночас, з іншого боку, без уведення містофорії неможливо було забезпечити широку участь народу в здійсненні правосуддя. Народний суд на відміну від корумпованого ареопагу повинен був забезпечити на більш твердій та міцній основі справедливості правосуддя, а тому народне правосуддя виступало меншим із зол [30, с. 403].

Серйозну конкуренцію в дослідженні афінського правосуддя німецьким та англо-американським класичним філологам наприкінці XIX ст. – першій половині XX ст. склали представники французької історичної науки, серед яких точилися не менш гострі дискусії щодо переваг та недоліків афінської демократії, а також ефективності діяльності народного суду як одного із її стовпів. З рішучими нападками на афінську демократію, які здебільшого мали певний політичний підтекст, виступав професор Страсбурзького університету й Паризького католицького інституту Ежен Кавеньяк, основний погляд якого, як відзначав В.І. Кузицин, можна звести до наступної тези: афінська демократія – антинаціональний анархічний режим, основна вада якого полягала в залученні до управління державою, у тому числі до здійснення правосуддя, замість багатих та впливових неосвіченою народної маси [2, с. 151]. Тому й не дивно, що ідеалом для Кавеньяка виступала олігархічна Спарта, а не демократичні Афіни.

Водночас Гюстав Глотц, інший видатний представник французької історіографії, був далеким від крайнощів Е. Кавеньяка та дотримувався більш поміркованих поглядів як на діяльність народного суду, так й взагалі на афінську демократію. Ці погляди дослідника знайшли свій відбиток у праці «Грецьке місто» [31], більша частина якої зосереджена на вивченні історії Стародавніх Афін. Гюстав Глотц у Главі VI «Правосуддя» Частини II «Місто в часи демократії» своєї монографії послідовно спростовує «страшилки» К. Белоха, Р. Пельмана, Е. Кавеньяка та інших реакційних істориків щодо афінської гелієї. По-перше, широке застосування геліастами фінансових покарань у вигляді штрафу й конфіскації майна, на думку Г. Глотца, не стільки було зумовлено дефіцитом державних фінансів та потребою у забезпеченні оплати праці суддів, скільки стало наслідком лібералізації афінського законодавства, коли смертна кара, позбавлення волі або тілесні покарання, які застосовувалися щодо переважної більшості злочинців в архаїчну епоху, у класичну епоху були замінені більш м'якими видами покараннями – штрафами або конфіскацією майна, за винятком випадків вчинення тяжких злочинів [31, с. 256–257]. По-друге, містофорія, яка виплачувалася зі спеціальних надходжень у вигляді судового збору за розгляд відповідних справ, була запроваджена як засіб проти підкупу суддів та забезпечення їх незалежності й неупередженості. Плата за виконання суддями своїх громадських обов'язків складала 2 оболи, які дозволяли пересічному афіняну звести лише кінці з кінцями, а тому вона навряд чи лягала не підйомним тягарем на афінські державні фінанси [31, с. 252–253].

Доволі цікавим дослідженням слід відзначити працю французького антикознавця Моріса Брілліанта «Афінські секретарі» [32], одним з питань якої є вивчення статусу державних секретаріводнієї з найважливіших судових магістратур – фесмофетів (додаток № 2 цієї праці) [32, с. 135–140]. Окрім цього, Брілліант значну частину свого дослідження приділяє діяльності державних секретарів як посадових осіб вищих органів державної влади Афінської республіки – еклесії та ради п'ятисот. Дослідником також розгля-

даються питання щодо діяльності секретарів-помічників різних афінських магістратур, які не були виборними посадовими особами, та щодо місця секретарів (як державних, так і секретарів-помічників) у соціальній ієрархії афінського суспільства.

Висновки. Серед істориків кінця XIX ст. – першої половини XX ст. склалися різні погляди на ефективність роботи афінської судової системи. Гостра критика афінського правосуддя в цілому та інституту народного суду зокрема зустрічається в працях реакційних німецьких і французьких істориків Ю. Шварца, К. Белоха, Р. Пельмана та Е. Кавеньяка. Ця критика, як правило, не завжди

була обґрунтованою та містила у собі політичний підтекст. Водночас нейтральну позицію щодо оцінки афінського правосуддя займали Е. Еббот, Г. Бузолт, а позитивно в цілому діяльність афінських судів оцінювали Г. Глотц, Р. Боннер та Г. Сміт. Якщо на початку XIX ст. західна історіографія була представлена переважно загальними працями на цю тематику, то починаючи з кінця XIX ст., після відкриття «Афінської поліції» Аристотеля, з'являється ціла серія досліджень, зосереджених на вивченні окремих явищ афінської судової системи (сторонам судового процесу, доказам тощо) та її окремих судових інститутів (ареопагу, гелієї тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Бузескул В.П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / В.П. Бузескул ; вступ. ст. и общ. ред. проф. Э.Д. Фролова. — СПб. : Издательский дом «Коло», 2005. — 672 с.
2. Кузищин В.И. Историография античной истории / В.И. Кузищин ; под ред. В.И. Кузищина. — М. : Высшая школа, 1980. — 415 с.
3. Сергеев В.С. История Древней Греции / В.С. Сергеев ; под ред. В.В. Струве и проф. Д.П. Каллистова. — М. : Издательство восточной литературы, 1963. — 524 с.
4. Кудрявцева Т.В. Народный суд и афинская демократия : дис. ... д. ист. н. : спец. 07.00.03 / Т.В. Кудрявцева. — СПб, 2008. — 677 с.
5. Roberts J.T. Athens on Trial. The Antidemocratic Tradition in Western Thought / J.T. Roberts. — Princeton: Princeton UP, 1994. — 405 p.
6. Lianeri A. The Western Time of Ancient History: Historiographical Encounters with the Greek and Roman Pasts / Alexandra Lianeri. — Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011. — 356 p.
7. Hommel H. Heliia: Untersuchungen zur Verfassung und Prozessordnung des athenischen Volksgerichts, insbesondere zum Schlussteil der Athenaion Politeia des Aristoteles / H. Hommel // Philologus. — Suppl. XIX. — Heft II. — Leipzig, 1927. — 149 s.
8. Белох Ю. История Греции. Т. II / Ю. Белох ; пер. с нем. М. Гершензона. — М. : Товарищество типографии А. Н. Мамонтова, 1899. — 527 с.
9. Пельман Р. Очерк греческой истории и источниковедения / Р. Пельман ; пер. с нем. А.С. Князькова, под ред. С. А. Жебелева, науч. ред. нового изд. М.М. Холода, С.М. Жестоканова. — СПб. : Алетея, 1999. — 471 с.
10. Бузолт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Г. Бузолт ; пер. с нем. — Х. : Типогр. Адольфа Дарре. — 1894. — 302 с.
11. Gilbert G. Handbuch der griechischen Staatsalterthümer. Band I / Gustav Gilbert. — Leipzig: B. G. Teubner, 1893. — 572 p.
12. Leisi E. Der Zeuge im attischen Recht / Ernst Leisi. — Frauenfeld: Druck von Huber & Co., 1908. — 167 p.
13. Bonner R. J. Evidence in Athenian Courts / Robert J. Bonner. — Chicago: University of Chicago Press, 1905. — 98 p.
14. Goligher W. A. [Review] / W. A. Goligher // Classical Philology. — Vol. 6. — № 1. — P. 123-125. — Review on Book: Der Zeuge im attischen Recht / Ernst Leisi. — Frauenfeld: Druck von Huber & Co., 1908. — 167 p.
15. Bonner R. J. Lawyers and Litigants in Ancient Athens / Robert J. Bonner. — Chicago: University of Chicago Press, 1927. — 276 p.
16. Bellinger A. R. [Review] / Alfred R. Bellinger // The Classical Journal. — Vol. 23. — № 6. — P. 474-475. — Review on Book: Lawyers and Litigants in Ancient Athens / Robert J. Bonner. — Chicago: University of Chicago Press, 1927. — 276 p.
17. Clifton E. W. V. [Review] / E. W. V. Clifton // The Classical Review. — Vol. 43. — № 1. — P. 19-20. — Review on Book: Lawyers and Litigants in Ancient Athens / Robert J. Bonner. — Chicago: University of Chicago Press, 1927. — 276 p.
18. Lindsey E. [Review] / E. Lindsey // Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology. — Vol. 18. — № 3. — P. 435-436. — Review on Book: Lawyers and Litigants in Ancient Athens / Robert J. Bonner. — Chicago: University of Chicago Press, 1927. — 276 p.
19. Bonner R. J. The Administration of Justice from Homer to Aristotle. Vol. I / Robert J. Bonner, Gertrude Smith. — Chicago: The University of Chicago Press, 1930. — 390 p.
20. Bonner R. J. The Administration of Justice from Homer to Aristotle. Vol. II / Robert J. Bonner, G. Smith. — Chicago: The University of Chicago Press, 1938. — 320 p.
21. Smith G. The Administration of Justice from Hesiod to Solon: a dissertation in candidacy for the degree of doctor of philosophy / Gertrude Smith. — Chicago, 1924. — 80 p.
22. Hubbell H.M. [Review] / H. M. Hubbell // The American Journal of Philology. — Vol. 61. — № 2. — P. 238-243. — Review on book: The Administration of Justice from Homer to Aristotle. Vol. II / Robert J. Bonner, Gertrude Smith. — Chicago: The University of Chicago Press, 1938. — 320 p.
23. Lofberg J. O. Sycophancy in Athens: a dissertation in candidacy for the degree of doctor of philosophy / John Oscar Lofberg. — Chicago, 1917. — 104 p.
24. Robertson H. G. The Administration of Justice in the Athenian Empire / H. Grant Robertson. — Toronto: University of Toronto Library, 1924. — 89 p.
25. Cary M. [Review] / M. Cary // The Classical Review. — Vol. 38. — № 5/6. — P. 131. — Review on book: The Administration of Justice in the Athenian Empire / H. Grant Robertson. — Toronto: University of Toronto Library, 1924. — 89 p.
26. Паршиков А.Е. Организация суда в Афинской державе / А.Е. Паршиков // Вестник древней истории. — 1974. — № 2. — С. 57–68.
27. Calhoun G. M. Athenian Clubs in Politics and Litigation: a dissertation in candidacy for the degree of doctor of philosophy / G. M. Calhoun. — Austin, 1913. — 172 p.
28. Calhoun G. M. The Growth of Criminal Law in Ancient Greece / G. M. Calhoun. — Berkeley: University of California Press, 1927. — 149 p.
29. Calhoun G. M. Introduction to Greek Legal Science / George Miller Calhoun, ed. Francis De Zulueta. — Oxford: Clarendon Press, 1944. — 86 p.
30. Abbott E. A History of Greece. Part II / Evelyn Abbott. — London : Longmans & Co., 1892. — 572 p.
31. Glotz G. The Greek City and Its Institutions / Gustave Glotz, trans. by N. Mallinson. — New York, Routledge, 2013. — 440 p.
32. Brillant M. Les secrétaires athéniens / Maurice Brillant. — Paris: H. Champion, 1911. — 148 p.